

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.11.02>**Олександр Гетманцев,***канд. юрид. наук, доцент,**доцент кафедри процесуального права**Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича***Максим Гетманцев,***канд. юрид. наук,**старший науковий співробітник відділу юрисдикційних форм правового захисту**суб'єктів приватного права, судоустрою та судочинства**Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва**імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України***Інна Осіпова,***аспірант**Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва**імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України*

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ В МАСОВИХ (ГРУПОВИХ) ПОЗОВАХ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Процес доказування в цивільному судочинстві відіграє важливу та процесуально необхідну роль у виконанні завдань судочинства, визначених статтею 2 Цивільного процесуального кодексу України, адже слугує процесуальним орієнтиром у плануванні спрямованості своєї доказової діяльності учасниками справи для досягнення ними своєї мети участі в справі, а для суду – вирішити справу на основі повного, усебічного та об'єктивного з'ясування обставин (фактів) справи й дослідженні наявних у справі доказів і завершити справу ухваленням законного та обґрунтованого рішення.

Доказування посідає важливе місце в процесуальних галузях права (цивільного, господарського, адміністративного, кримінального), адже саме завдяки доказуванню реалізуються функції суду, мета й інтереси учасників справи, функції інших учасників судового процесу (свідка, експерта, експерта з питань права).

У справах за масовими (груповими) позовами актуальним є питання щодо кількості поданих до суду доказів усіма співзв'язаними. Це призведе до перевантаження суд доказами й у зв'язку з необхідністю їх дослідження до збільшення часу розгляду та вирішення справи. Вирішення цієї проблеми може здійснюватися за допомогою впровадження процедури відзиву доказів стороною, яка їх подала до суду на пропозицію суду, за умови наявності у справі тотожних доказів, які підтверджують одну й ту саму обставину (факт); згоди учасника справи відізвати (вилучити) доказ із матеріалів справи; інші учасники справи не заперечують проти таких процесуальних дій; обставина (факт) уже доведена й сумнівів у її існуванні (чи не існуванні) не виникає в учасників справи та суду.

Доказування є основним і важливим складником будь-якого судового процесу, яке створює необхідні процесуальні умови для вирішення справи й ухвалення законного та обґрунтованого судового рішення.

Ключові слова: цивільне судочинство, масові позови, предмет доказування, процес доказування, докази, засоби доказування.

Постановка проблеми. Доказування та докази є одними з найважливіших практичних і наукових питань будь-якої юридичної процесуальної науки, від вирішення яких залежить ефективність судової практики. Науковець В.І. Тертишніков обґрунтовано вважає: «... одним із головних складників процесуальної діяльності була і є доказова діяльність, адже в ній може

встановлюватися достовірність будь-якого явища» [1, с. 365].

У справах, відкритих у цивільному судочинстві за масовими (груповими) позовами, «процес доказування відіграє важливу роль у захисті одночасно як індивідуальних, так і колективних (чисельних) інтересів фізичних осіб, об'єднаних спільною метою, має визначати колективні зусилля суб'єктів

звернення до суду за захистом їхньої спільної, не суперечливої процесуальної діяльності, пов'язаної з установленням обставин справи за допомогою доказів» [2, с. 119].

Саме процес доказування в науковій літературі переважно характеризується як «інститут цивільного процесуального права». О.О. Грабовська вважає сферу доказування інститутом цивільного процесуального права, основу якого становлять сукупність норм, які регулюють правовідносини в цій сфері. Надалі автор роз'яснює, що ці норми є найважливішою ланкою в цілісній системі цивільного процесуального права, пов'язані з усіма іншими інститутами та окремими нормами, «працюють» у сукупності та взаємозв'язку [3, с. 159]. Якщо звернутися до загальнотеоретичної науки, яка в структурі системи права виділяє окремо такий елемент, як інститут права, під яким розуміється «виокремлена група норм права, які регулюють певний вид однорідних суспільних відносин» [3, с. 149], то зазвичай можна говорити й про наявність відповідних властивостей у певній групі процесуальних норм, які регулюють процес доказування. Предметом регулювання цієї групи норм цивільного процесуального права є однорідні процесуальні відносини лише у сфері доказування. Це певний вид однорідних процесуальних відносин зі своїми суб'єктами доказової діяльності, об'єктами доказування і змістом. Така сукупність процесуальних норм становить відносну автономію в складі галузі кожного процесуального права та забезпечує завершений цикл правового регулювання процесуальної діяльності суб'єктів доказування, має специфічну мету й принципи доказування, використовує свій особливий понятійно-категоріальний апарат. За змістом, інститут доказування є міжгалузевим, оскільки норми права, які регулюють доказування й докази, розташовані як у нормах цивільного процесуального законодавства, так і в нормах матеріальних галузей права. Це один із органічних проявів взаємозв'язку та взаємодії матеріального й процесуального права, адже більшість приписів норм матеріального права можуть реалізуватися в житті лише за допомогою норм процесуального права, і, навпаки, у сфері доказування й доказів визначити предмет доказування й необхідні докази в конкретній справі, що знаходиться в провадженні загального суду, можна через звернення до норм матеріального права. Так само сторони договірних та учасники позадоговірних відносин у разі виникнення спору в судовому процесі будуть брати участь учасниками справи, а отже, стають і суб'єктами в доказовій процесуальній діяльності.

Останнім часом активізувалися наукові дослідження в напрямі формування «доказового права» як сукупності норм, за допомогою яких здійснюється доказова діяльність у чотирьох офіційних процесах – кримінальному, цивільному, господарському, адміністративному, а також норм матеріального права, які регулюють окремі питання доказування й доказів. Як уважає А.О. Павлушина, досліджується теоретико-догматична спільність процесуальної науки [5, с. 290].

Однією зі спільних рис різних юридичних процесів прихильники концепції судового права вважають «доказове право», розглядаючи його як комплекс (систему, сукупність) правових норм, які регулюють відповідну діяльність, або спільність принципів доказового права у різних видах судових процесів [6, с. 157]. До змісту (системи, структури) доказового права спочатку дослідники включали норми кримінального процесуального права й цивільного процесуального права у сфері доказування [7, с. 35], пояснюючи подібність правового регулювання, єдністю мети та засобів її досягнення, але пізніше приєднували відповідні норми арбітражного (згодом господарського) процесуального кодексу й відповідні глави кодексу адміністративного судочинства. У США та окремих країнах Європи (Австрії, Англії, Німеччині), РФ доказове право в навчальних закладах з підготовки майбутніх юристів викладається як окрема навчальна дисципліна [8, с. 71–72] для забезпечення поглибленого засвоєння теоретичних і практичних проблем у сфері доказування для підготовки студентів до майбутньої практичної діяльності.

Метою статті є виділення процесуальних особливостей у процесі доказування у справах, відкритих за масовими (груповими) позовами в цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі доказування характеризують як центральну (складову) частину судового процесу [9, с. 338; 10, с. 142–165], невід'ємний складник внутрішньої системи будь-якої процесуальної галузі права, адже регламентує суспільні відносини, що опосередковують порядок установлення наявності або відсутності обставин, які мають значення для вирішення справи [11, с. 98]; розумову й процесуальну діяльність суду та інших учасників цивільного процесу, що спрямована на встановлення істини в конкретній справі та вирішення спору між сторонами [12, с. 133]; інститут цивільного процесуального права, сферу доказування, установлення фактів та обставин, яка скла-

дається із сукупності норм, що регулюють правовідносини в цьому напрямі цивільної процесуальної діяльності [2, с. 213]; процесуальну діяльність з установлення фактів (фактичних обставин), не лише матеріальних, а й процесуальних, які характеризуються як правовою визначеністю, так і правовою невизначеністю або мають оціночний характер, як наприклад, зловживання процесуальним правом або визначення наявності інтересу при захисті невизначеного кола осіб, при зверненні до суду з похідним позовом, груповим позовом [13, с. 9–11]; установлення судом фактичної та правової сторони будь-якої справи в їх взаємозв'язку (юридико-фактична діяльність національних юрисдикцій при вирішенні приватноправових спорів) [14, с. 9, 11].

Якщо звернутися до правової регламентації поняття доказування національним процесуальним законодавством (Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК), Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України), можна констатувати відсутність статей, у яких містилося б таке визначення або хоча б визначався зміст такої діяльності суб'єктами процесу. У главі 5 ЦПК «Докази та доказування» розкриваються лише окремі складові елементи процесу доказування, пов'язані з практичною діяльністю суб'єктів доказування (процесуальні права й обов'язки, порядок і послідовність учинення процесуальних дій, наслідки їх належного чи неналежного виконання, гарантії суб'єктів доказової діяльності тощо) з подальною деталізацією їх у нормах Особливої частини кодексів. Більшість же статей Кодексу здійснює правове регулювання питань, пов'язаних із доказами.

Аналізуючи зміст статті 76 ЦПК, можна дійти висновку, що процес доказування має на меті встановлення наявності або відсутності обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги й заперечення учасників справи, інші обставини, які мають значення для вирішення справи. Отже, доказування має своє спрямування, яке визначено вказаною статтею Кодексу. Це дає можливість для суду належним чином організувати судовий процес і спрямувати його у необхідному напрямку адже процес доказування є основою цивілізованого судочинства, заснованого на засадах змагальності та досягати мету і виконати завдання визначені статтями 2 ЦПК.

За змістом ст. 76 ЦПК, доказування розглядається через процесуальну діяльність, яка спрямовується на встановлення наявності або відсутності обставин (фактів) справи. Законодавець у цьому випадку

не проводить розмежування між обставинами й фактами, а редакційно ототожнює їх. Але, надалі покладаючи обов'язок доказування та подання доказів лише на сторін, ст. 81 ЦПК передбачає, що такий обов'язок стосується лише «обставин». Також предметом доказування є обставини (ч. 2 ст. 77 ЦПК). У частині 2 ст. 81 ЦПК вказуються «фактичні дані», а ч. 2 ст. 90 ЦПК розмежує «факти» й «обставини», п. 1 ч. 1 і 2 ст. 264 ЦПК оперує водночас «обставинами (фактами)» і «фактичними даними», у ч. 4 ст. 265 ЦПК, яка визначає зміст мотивувальної частини судового рішення, вказується на «фактичні обставини». Розділ 5 ЦПК «Окреме провадження» містить статті, у яких передбачено окремо «обставини» й «факти». Аналогічна ситуація склалася й у теорії цивільного процесуального права та в теорії інших процесуальних наук. Науковцями доказування розглядається як процесуальна діяльність з установлення фактів та обставин [3]; фактичних обставин [1, с. 369; 17, с. 279]; обставин справи [12, с. 133]; фактів [18, с. 266–265]. На практиці судді, адвокати інші юристи-практики в діяльності в більшості випадків уживають терміни «обставини» або «факти». У наукових працях, присвячених дослідженню доказування й доказам, такі поняття, як обставини і факти, їх зміст і співвідношення не були предметом окремих наукових досліджень, а отже, це вносить невизначеність у розумінні поняття й сутності доказування, мети й змісту цього важливого процесу, конкретизації предмета доказування в судовому процесі.

З приводу поняття «обставина» ще предшественник науки цивільного процесуального права К.С. Юдельсон відзначав, що «загальновідомим (побутовим) розумінням терміна «обставина» є потреби, приватності, умов виникнення й розвитку подій, дій, буття, відношення» [15, с. 148]. Е.А. Нахова, підтримуючи позицію Я.Л. Штутіна, який наголошує, що «під обставинами, які становлять підставу вимог і заперечень сторін у цивільному процесі, варто розуміти юридичні факти», також уважала, що «під юридичними фактами варто розуміти конкретні життєві обставини, які викликають згідно з нормами права настання тих чи інших правових наслідків» [16, с. 148]. Надалі Е.А. Нахова, розглядаючи ознаки юридичних фактів, включає обставини до їх змісту як важливий правовий елемент, за допомогою якого розкривається (конкретизується) зміст юридичного факту: конкретні, певним чином виражені зовні, у наявності чи відсутності певних явищ матеріального світу; прямо чи побічно торкаються інтересів суспільства, держави, колективу, особис-

тості; прямо чи опосередковано передбачені нормами права [18, с. 184–185].

Якщо звернутися до теорії права, у якій дається загальноприйняте поняття юридичного факту як життєвої обставини, з наявністю та/або відсутністю яких норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин [4, с. 232], очевидним є входження обставини (життєвої обставини) як основного (визначального) елемента, що розкриває зміст і сутність юридичного факту. Але як розуміти обставину як основу змісту поняття юридичного факту?

В академічному тлумачному словнику української мови під обставиною розуміється явище, подія, факт тощо, які пов'язані з чим-небудь, супроводять або викликають що-небудь, впливають на щось [20]. Тобто обставина вже є ширшою від факту й поглинає його. На наш погляд, розглядаючи співвідношення понять «обставина» й «факт» потрібно виходити із загальноприйнятого в теорії права поняття юридичного факту, зміст і сутність якого визначається через життєві обставини. У будь-якому людському цивілізованому суспільстві об'єктивно виникають, змінюються, припиняються суспільні відносини, частина яких зазнає впливу різноманітних способів соціальної регуляції, як ще зазначав відомий теоретик права С.С. Алексєєв: «... вони здатні упорядковувати поведінку людей – мораль, звичаї, традиції, корпоративні правила» [21, с. 25]. Указані фактори зазвичай мають вагоме значення, але з позиції позитивного права важливими є ті обставини, які можуть і повинні розглядатися як правові явища, а отже, охоплюватися правовим регулюванням. Тому обставину можна розглядати як наявність життєвої ситуації, що може вирішуватися за допомогою норм права. У такому випадку потрібно говорити про ситуацію (ситуації), яка (які) наповнюють змістовно категорію «обставина». Ситуація утворюється внаслідок вольової поведінки людини (діяльності або бездіяльності) або настає внаслідок події (не залежить від волі людини). Якщо ситуація прямо або опосередковано визначена гіпотезою норми права, вона набуває ознак «правової ситуації». Разом із тим потрібно погодитися з С.С. Алексєєвим, який звертає увагу на необхідність урахування такого важливого принципіального аспекту, як закладену в такій ситуації необхідність отримати її юридичне вирішення [21, с. 25]. Наявна ситуація повинна мати правове вирішення державою, як зауважує С.С. Алексєєв, «стало б єдиним та остаточним у цьому співтоваристві, «поставило б крапку» в питанні про правомірну або неправомірну поведінку,

становище, факту, тобто про те, «хто» і на «що» має або не має право, з усіма імперативними, державно-владними, публічно-правовими наслідками, що випливають» [21, с. 25]. Із настанням правової ситуації вона трансформується в життєву обставину, а надалі завдяки правовій нормі утворює юридичний факт, який стає підставою для запуску в дію відповідних правових механізмів її оцінювання, розгляду й вирішення в межах урегульованої законом судової процедури. У практичній юриспруденції, як зауважує С.С. Алексєєв, особливо при розгляді юридичних справ у судах головним з погляду правового ідеалу є проникнення в правову сутність цієї ситуації, яку можна назвати «правовою» саме тому, що вона потребує лише юридичного вирішення [21, с. 29].

Найбільш поширеним видом юридичного факту є юридично значущі вчинки особи, суб'єкта матеріальних правовідносин, які можуть бути правомірними або неправомірними. Як різновид людської діяльності дії особи в основі мають певні мотиви, мету, а їх учинення або невчинення пов'язано з певними інтересами суспільства, держави, спільності людей, наявністю стимулів або санкцій для їх учинення або утримання від вчинення. Як наголошує В.В. Ярков, «це може показати, істинну зумовленість настання тих чи інших юридичних фактів, точність і правильність законодавчої регламентації юридичних фактів, порівняти модель поведінки, закріплену в законі, з фактичною поведінкою суб'єктів і дати змогу оцінити ефективність норм» [13, с. 11].

У справах за масовими (груповими) позовами, ураховуючи їх соціальну значимість у контексті правового захисту чисельної (кількісно не визначеної) групи осіб, які постраждали від неправомірної діяльності іншої особи (фізичної, юридичної), держави, як різновид юридичного факту переважно виступають юридичні дії конкретної особи (фізичної, юридичної), які мають ознаки вольової спрямованості й суперечать нормам і принципам права, порушують особисті, суспільні, державні інтереси та можуть проявлятися у вигляді юридичних актів і юридичних дій (вчинків).

Отже, правова ситуація утворює життєву обставину, яка, у свою чергу, завдяки нормі права набуває правового змісту й нової правової якості – юридичного факту. Юридичний факт може містити як одну, так і декілька обставин. У деяких випадках для виникнення, зміни та припинення правових відносин необхідний фактичний склад – наявність або відсутність декількох юридичних фактів. Отже, предмет доказу-

вання у справі (у т. ч. у справах за масовими (груповими) позовами) повинен складатися з юридичних фактів.

До складу юридичних фактів предмета доказування входять факти матеріально-правового та процесуально-правового значення. Предмет доказування формується, відповідно, з обов'язком доказування (ст. 81 ЦПК) і змагальною основою судочинства (ст. 12 ЦПК) лише сторонами судового процесу.

Суб'єктами судового доказування у справах за масовими (груповими) позовами є сторони, які зобов'язуються довести ті обставини (факти), на які вони посилаються як на підставу своїх вимог або заперечень.

Цивільний процес являє собою визначену в кодифікованому акті (ЦПК) модель процесуальної поведінки (діяльності) суду й учасників судового процесу. Будь-який судовий процес змістовно складається з цілої системи взаємопов'язаних і взаємно обумовлених процесуальних дій суб'єктів процесу, спрямованих на врегулювання конфлікту між сторонами шляхом ухвалення рішення у справі. Доказування є обов'язковою й важливою процедурою в судовому процесі, адже є основою судового розгляду та вирішення справи й завершення процесу ухваленням судового рішення.

Лише завдяки активній поведінці, яка врегульована нормами процесуального законодавства, відбувається доказування учасниками справи, установлюється логічний зв'язок між фактом і доказом як джерелом інформації про цей факт який. Процес доказування вимагає активної поведінки, адже від цього залежить ефективність використання засобів і методів у дослідженні життєвих обставин, які мали місце в минулому та здійснити інтелектуальну реконструкцію (відновлення подій і дій) у сучасному (теперішньому) часовому вимірі.

Отже, доказування – це врегульована нормами цивільного процесуального законодавства процесуальна діяльність учасників справи, спрямована на відновлення подій і дій, тобто юридичних фактів, які мали місце в минулому та які обґрунтовують вимоги й заперечення учасників справи.

Вагоме практичне значення мають питання, пов'язані зі стадіями доказування. Процесуальна діяльність із доказування визначена процесуальним законодавством і передбачає способи, форми, порядок і строки її здійснення суб'єктами доказування, для яких такий вид діяльності водночас є правом та обов'язком.

У теорії процесуального права більшість науковців уважає наявність таких стадій (етапів) доказування: визначення пред-

мета доказування (твердження про факти); указівку про наявні докази у справі (зазначення доказів); збирання й подання доказів до суду; дослідження доказів; оцінювання доказів. Для справ за масовими (груповими) та похідними позовами стадії доказування мають змістові особливості, зумовлені специфікою цієї категорії справ.

Визначення предмета доказування (твердження про факти). Це початкова діяльність, із якої починається процес доказування в конкретній справі, відкритий за зверненням особи (чи осіб) до суду за захистом прав, свобод чи інтересів. Таке звернення здійснюється за допомогою позовної заяви, яка, відповідно до вимог п. 5 ч. 3 ст. 175 ЦПК, обов'язково повинна містити містити обставини (факти), якими позивач обґрунтовує свої вимоги, докази, що підтверджують або спростовують указані обставини (юридичні факти). Варто погодитися з О.О. Грабовською, що такі дані повинні містити зустрічні позовні заяви, позови третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги, відгуки відповідача (співвідповідачів) на позовну заяву, у заявах (клопотаннях) учасників справи (про забезпечення доказів, про виклик свідка в судове засідання, про витребування доказів тощо) [3, с. 438].

У справах за масовими (груповими) позовами предмет доказування становлять сукупність однакових (тотожних) юридичних фактів (фактичний склад) і мають однакове (аналогічне) обґрунтування [22, с. 288]. Це правова основа для формування вимог і заперечень сторін їхніми представником (представниками). Твердження про юридичні факти, які становлять предмет доказування в конкретній справі, здійснюється в письмовій та усній формах. Значення для справи мають лише юридичні факти, а отже, твердження сторін повинні передбачати певну професійну підготовку у сфері права. Окреслення предмета доказування необхідними правовими юридичними фактами дає можливість правильно сформулювати свої вимоги й заперечення, правильно побудувати свою тактику в доказовій діяльності, кваліфіковано оперувати доказами, переконливо та обґрунтовано формувати свої судження та висновки у справі. Це в сукупності дасть можливість переконати суд в істинності своїх тверджень та отримати рішення суду, яке б відповідало інтересам учасника справи. Є очевидним, що факти справи найбільш відомі учасникам справи, а отже, вони володіють повною мірою необхідною інформацією про дані юридичні факти, це впливає на їхню заінтересованість у викладенні суду тих фактів, які вигідні для учасника справи. Це

може спонукати сторін указувати одні факти й не вказувати (приховувати) інші. Уникнути такої ситуації можна шляхом розробки рекомендацій щодо предмета доказування й необхідних доказів у конкретній категорії справ, відкритої у провадженні суду за масовим (груповим) позовом, з урахуванням особливостей кожного виду справ. З іншого боку, суд повинен активно задіювати всі надані йому процесуальним законодавством повноваження в сприянні ініціативи та прояву активності сторін у змагальності, особиста заінтересованість яких є важливим стимулом для спростування наявності або відсутності обставини (факту), невідповідної для неї. Це сприятиме встановленню судом істини у справі. Але разом із тим, як зауважує Г.О. Жилін, змагальне судочинство має недоліки, зумовлені тим, що при юридичній рівності протиборчі сторони не завжди рівні в силу різниці в інтелекті, освіті, фінансових можливостях тощо. Це може призвести до того, що рішення всупереч дійсним обставинам справи буде прийнято на користь сильної сторони за рахунок більш умілого використання нею процесуальних засобів захисту, зокрема за допомогою залучення до участі в процесі за високу оплату кваліфікованого представника-юриста [23, с. 478]. Актуальність цієї проблеми особливо проявляється у справах, відкритих у судах за масовими (груповими) позовами, де на боці відповідача – юридичної особи, держави – бере участь кваліфікований юрист або адвокат. Розвиток адвокатської спеціалізації в таких категоріях справ робить шанси виграти судову справу для позивача (співпозивачів) мізерними. Як один із виходів із такої ситуації можна запропонувати законодавчо передбачити у справах за масовими (груповими) позовами обов'язкову участь кваліфікованого юриста-представника (або декількох юристів-представників) чи адвоката, які спеціалізуються в цій категорії справ, для представництва інтересів позивачів (співпозивачів) на договірній основі.

Формування предмета доказування потребує (вимагає) знання чинного матеріального права (показник рівня правової обізнаності, підготовленості); володіння правилами, прийомами й навиками тлумачення права (показник рівня юридичної професійності, правової культури, ерудиції); знання матеріалів судової практики; уміння використовувати моделі (типи) юридичної аргументації; умілого використання рекомендацій юристів-практиків.

Висновок про наявність чи відсутність юридичних фактів (у вигляді обставин справи) і пов'язаних із ними суб'єктивних прав

та обов'язків сторін досягається судом шляхом дослідження й використання ними в судовому процесі передбачених законом інструментів судового доказування: доказів, засобів доказування, доказових фактів [1, с. 368].

У теорії права існують різні класифікації юридичних фактів, у тому числі їх поділяють на матеріальні та процесуальні.

Предмет доказування утворюють (становлять) факти матеріально-правового характеру, які визначаються сторонами й устанавлюються судом для вирішення справи. Спочатку сторонами формується модель (проект) предмета доказування, адже, які саме факти (обставини) необхідно включити до предмета доказування, сторона може і не знати, а отже, помилково включити ті, які не мають юридичного змісту чи не мають значення для справи, не включити ті, які мають юридичне значення для правильного вирішення справи. У зв'язку з цим виникає питання, чи можуть сторони корегувати предмет доказування після відкриття провадження у справі шляхом виключення з предмета доказування певних фактів (обставин), заміни одних іншими, доповнення новими фактами (обставинами), уточнення їх змісту? Відповідь на це питання повинна бути позитивною. Предмет доказування об'єктивно виражається у змісті позовної заяви в такій його частині (елементі), яка отримала назву «підстава позову». Загальноприйнятим у науці є погляд, і для цього є правова основа (п. 5 ч. 3 ст. 175 ЦПК), що під «підставою позову визнаються обставини, тобто факти, якими позивач обґрунтовує свої вимоги». Такими обставинами можуть бути лише юридичні факти, тобто факти, які тягнуть за собою певні правові наслідки – виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

На зміст та обсяг предмет доказування можуть впливати співпозивачі, відповідач у разі пред'явлення ним зустрічного позову, пред'явлення позову третьою особою із самостійними вимогами, звернення до суду уповноваженого на це учасника справи (органу та особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб). Це може призвести до відповідних змін у предметі доказування.

На думку О.О. Грабовської на предмет доказування також можуть впливати свідки й експерти [3, с. 304]. Дійсно, у показаннях свідок, а експерт у висновку можуть указати на факти (обставини), які до цього не були вказані сторонами або про які з певних причин вони не знали. А отже, нова інформація про факти (обставини) може суттєво вплинути на судовий процес. З метою повного,

усебічного й об'єктивного з'ясування всіх фактів (обставин) у конкретній справі суд може їх включити до предмета доказування для виконання своїх функціональних повноважень – розглянути й вирішити справу відповідно до закону. Суд у підготовчому засіданні вправі роз'яснити учаснику справи, які обставини входять до предмета доказування, які докази мають бути подані тим чи іншим учасником справи (п. 5 ч. 2 ст. 197 ЦПК).

Посилаючись на досвід окремих Європейських країн, зокрема Німеччини та Литви, О.О. Грабовська обґрунтовує необхідність під час підготовки справи до судового розгляду постановляти окрему ухвалу про обставини, що мають значення для справи, і розподіл тягаря доказування цих обставин [2, с. 304–305]. Дійсно, така ухвала суду може сприяти учасникам справи у визначенні предмета доказування особливо у справах за масовими (груповими) позовами, ураховуючи їх суб'єктну чисельність, складність у визначенні предмета доказування та окреслення кола необхідних доказів у справі.

У предмет доказування в конкретній справі входять не одна, а декілька обставин (юридичних фактів). Для підтвердження своїх вимог (заперечень) і їх обґрунтування потребує включення в предмет доказування оптимальної й раціональної кількості фактів (обставин). Правило «більше – значить краще» не завжди спрацьовує та приносить очікуваний у справі результат. З іншого боку, кількість фактів (обставин), що обґрунтовують вимоги й заперечення сторін у спірних правовідносинах, не повинна бути мінімізована до практично допустимої межі, інакше процес доказування втратить свою процесуальну ефективність.

Наявність фактів матеріально-правового характеру в предметі доказування є підставою для формування або підтвердження позовних вимог, а отже, слугувати приводом для звернення до суду за захистом.

Якщо звернутися до змісту ч. 2 ст. 77 ЦПК, у ній міститься вимога, що в предмет доказування повинні включатися також факти (обставини), які мають інше значення для розгляду справи й підлягають установленню при ухваленні рішення, то, як слушно зауважує О.О. Грабовська, «факти, які мають інше значення для вирішення справи», ... якраз і включають насамперед факти процесуально-правового характеру» [3, с. 292]. До них належать факти, які впливають на динаміку судового процесу (виникнення, розвиток, припинення): факт звернення до суду за захистом; факт дотримання особою порядку звернення до суду; факт залучення співпозивачів до судового процесу; факт учинення

конкретної процесуальної дії; факт звільнення сторони від доказування тощо.

Процесуальні юридичні факти повинні забезпечити результативність правозастосовної діяльності з примусового здійснення прав і законних інтересів, а з іншого боку, гарантувати учасникам процесу й іншим суб'єктам, задіяним в орбіту судової діяльності, комплекс необхідних правомочностей, законність, об'єктивність судового розгляду, тобто забезпечити рівень правової захищеності особи, що становить сутність цивільної процесуальної форми. Інакше кажучи, система юридичних фактів забезпечує адекватність результатів процесуальної діяльності засобом її досягнення [10, с. 5].

Отже, предмет доказування – це об'єднання фактів матеріально-правового й процесуально-правового характеру, які закріплюються у відповідній процесуальній формі, обґрунтовують вимоги та заперечення учасників справи та навколо яких здійснюється доказова процесуальна діяльність з метою вирішення справи й ухвалення судом рішення.

У предмет доказування повинні бути також включені факти (обставини), які не підлягають доказуванню (ст. 82 ЦПК), адже вони також виконують функцію обґрунтування вимог і заперечень сторін, але відносно таких фактів (обставин) не здійснюється процесуальна діяльність з доказування їх наявності або відсутності за допомогою доказів.

Формуванню предмета доказування передують логічна й практична діяльність, пов'язана з пошуком і збором необхідної інформації, яка прямо чи побічно стосується шуканих фактів (обставин), формування доказової бази, складання правових вимог.

Основою (змістом) предмета доказування повинні бути такі факти (обставини):

- наявність (або відсутність) договірних відносин;
- наявність в особи суб'єктивного права, з'ясування, чи підлягає воно захисту;
- порушення прав, свобод та інтересів особи;
- завдання шкоди особі (особам);
- наявність спірних правовідносин;
- учинення неправомірних дій особою (фізичною, юридичною), державою;
- легітимація відповідача;
- завдання шкоди та її розмір;
- зв'язок вимоги позивача (співпозивачів) з указаними ним (ними) обставинами (фактами).

Наприклад, *предмет доказування у справах до засобів масової інформації про захист честі, гідності й ділової репутації станов-*

лять: факт поширення або підготовки до поширення інформації ЗМІ; факт, що підтверджує пряме чи опосередковане відношення поширеної або підготовленої до поширення інформації до особи позивача; факт, що підтверджує достовірний характер інформації; факт приниження честі, гідності й ділової репутації внаслідок поширення або майбутнього поширення ЗМІ недостовірної інформації; факт наявності в ЗМІ статусу юридичної особи [24, с. 8] тощо.

Предмет доказування у справах про захист прав споживачів: факт придбання продукції у відповідача; факт використання (не використання) товару; факт придбання й використання товару для особистих потреб; факт укладення (неукладення) договору; факт належності відповідача до суб'єктів господарювання; факт виконання роботи (надання послуги) у межах статутної діяльності відповідача; факт заподіяння шкоди внаслідок конструктивних, технологічних, рецептурних та інших недоліків товару, робіт (послуг); факт недостовірної або недостатньої інформації про товар; факт завдання шкоди з вини самого споживача; факт введення продукції в обіг; факт наявності дефекту в товарі тощо.

Предмет доказування в колективних трудових спорах: факт порушення умов трудового та колективного трудового договору; факт порушення законодавства про охорону праці; факт несвоєчасної виплати заробітної плати або виплати її в розмірах, нижчих від розміру мінімальної заробітної плати, установленної законом; факт вини роботодавця та інші.

Указівка про наявні докази у справі (зачащення доказів). Процес доказування вимагає процесуального підтвердження наявності або відсутності фактів (обставин) за допомогою доказів.

Доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин справи (фактів), що обґрунтовують вимоги й заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи (ч. 1 ст. 76 ЦПК).

Законодавець визначає докази як будь-які дані, тобто інформація (у тому числі цифрова), яка надана у формалізованому вигляді, прийнятному для обробки автоматичними засобами за можливої участі людини; інформація, отримана шляхом дослідження письмових, речових доказів, що зберегли на собі сліди певного впливу/самі є слідами певних подій; одержана в ході проведення експертизи щодо поставлених експертові питань на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи;

показання свідків, які стали очевидцями подій, володіють інформацією щодо обставин, на які сторони посилаються в процесі розгляду справи.

Процесуальне призначення доказів – встановлення наявності або відсутності фактів (обставин), що мають значення для справи.

Так, відповідно, письмовими доказами є документи (крім електронних документів), акти, довідки, виписки або витяги з них, належним чином засвідчені їх копії (у тому числі їх електронні копії), що містять дані про обставини, які мають значення для правильного вирішення спору; речові докази – ззовні матеріалізований предмет навколишнього світу (об'єкт, на якому відображені (містяться) сліди взаємодії з іншими об'єктами матеріального світу), який своїми якостями, властивостями й іншими ознаками дає змогу встановити обставини, що мають значення для справи; електронними доказами є інформація в електронній формі, яка може бути створена, передана, збережена й перетворена електронними засобами у візуальну форму (текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії); висновки експерта – докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені і результати них висновки й обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складеному в порядку, визначеному законодавством; показання свідка – повідомлення про відомі та сприйняті ним обставини особисто (в усній/письмовій формі), які мають значення для справи [25, с. 108–109].

Доказами є передусім інформація про обставини (факти), які мали місце в минулому й потребують відтворення в судовому процесі. Такі дані встановлюються за допомогою визначених у процесуальному законі засобів доказування (ч. 2 ст. 76 ЦПК), таких як письмові, речові й електронні докази; висновки експертів; показання свідків.

У справах за масовими (груповим) позовами можуть використовуватися всі передбачені процесуальним законодавством докази. У деяких справах проведення експертизи може розглядатися як обов'язкова процесуальна дія, наприклад, для встановлення факту плагіату; факту неналежної якості товару, надання послуг; факту рівня втрати працездатності робітником; визначення розміру завданої шкоди тощо.

Згідно з п. 5 ч. 3 ст. 175 ЦПК, у позовній заяві обов'язково зазначаються докази, що підтверджують (або спростовують) обставини (факти) справи, які обґрунтовують вимоги та заперечення учасників справи, та інші обставини (факти), що мають значення для вирішення справи.

Матеріально-правові факти обґрунтовують підставу позову. Відповідно, вони підлягають остаточному встановленню при ухваленні судового рішення (ч. 2 ст. 77 ЦПК). Вони передбачені в гіпотезі норми матеріального права й повинні їй відповідати, адже від цього залежить правова кваліфікація спірних правовідносин. Кожна обставина (факт) предмета доказування обов'язково повинні бути підтверджена одним або декількома доказами. Дані, отримані не передбачуваними законом засобами доказування, не можуть уважатися доказами і є недопустимими.

Важливою для процесу доказування є процесуальна діяльність учасників справи, пов'язана з поданням доказів до суду. Подання доказів означає фактичний перехід доказів від учасника справи до суду. Суб'єктами подання доказів є сторони та інші учасники справи (ч. 5 ст. 81 ЦПК).

Подання доказів передбачає збирання доказів учасниками справи особисто або за сприянням суду (витребування доказів судом).

Збирання доказів – це вилучення їх із місць знаходження з метою подання до суду [3, с. 445].

Правове регулювання процесуальної діяльності з подання доказів до суду здійснюється ст. 83 ЦПК. Важливим є дотримання строків і порядку подання доказів.

Варто підкреслити, що останніми роками у справах за масовими (груповими) позовами актуальним видається питання щодо кількості поданих до суду доказів усіма співпозивачами. Це призведе до перевантаження суду доказами й у зв'язку з необхідністю їх дослідження до збільшення часу розгляду та вирішення справи. Вирішення цієї проблеми може здійснюватися за допомогою впровадження процедури відзиву доказів стороною, яка їх подала до суду, на пропозицію суду за таких умов, як наявність у справі тотожних доказів, які підтверджують один і той самий факт (обставину); згода учасника справи відізвати (вилучити) доказ із матеріалів справи; інші учасники справи не заперечують проти таких дій; факт (обставина) вже доведена й сумнівів у її існуванні (чи неіснуванні) не виникає в учасників справи та суду.

Дослідження доказів розглядається як центральна частина судового доказування, здійснювана в судовому засіданні, у ході судового розгляду.

Дослідження доказів – це процес сприйняття інформації, яку містять докази про обставини (факти) справи. В основі дослідження доказів закладено безпосередню пізнавальну діяльність суду та учасників судового процесу. Жоден доказ не повинен

залишитися поза увагою. Усі наявні у справі докази вивчаються у взаємозв'язку та взаємодії. Саме так виявляються розбіжності між доказами, установлюється хибність доказу, відсутність зв'язку доказу з фактом (обставиною), вирішується ступінь значення доказу для справи.

Результати дослідження доказів можуть виражатися в усній і письмовій формах. Кожен доказ передбачає й способи його дослідження: заслуховування, огляд, оголошення змісту, наявність спеціального процесуального режиму допиту малолітніх і неповнолітніх свідків, призначення перевіркою експертизи, усне опитування, з'ясування умов зберігання інформації, залучення спеціаліста тощо.

Оцінка доказів – це побудована на законах логіки розумова діяльність суду зі здійснення правової кваліфікації з'ясованих фактів (обставин) справи й досліджених доказів у справі. Цей вид діяльності здійснюється протягом усього часу розгляду та вирішення справи, а завершується при складанні судового рішення та його проголошення.

Оцінка доказів здійснюється за принципами, які передбачені ст. 89 ЦПК. Основу такої діяльності судді становить розумова діяльність, але правила оцінювання визначені процесуальними законами (ст. ст. 77–80 ЦПК).

Висновки

Процес доказування є основним і важливим складником будь-якого судового процесу, що створює необхідні процесуальні умови для вирішення справи й ухвалення законного та обґрунтованого судового рішення.

Процесуальна діяльність учасників судової справи в доказовій діяльності у справах за масовими (груповими) позовами підпорядкована загальним процедурним правилам доказування з одночасним урахуванням особливостей цієї категорії справ, які пов'язані з предметом доказування в таких справах і чисельним складом суб'єктів спірних правових відносин.

Вирішення питання про місце юридичних фактів у доказовій діяльності у справах за масовими (груповими) позовами в цивільному судочинстві забезпечує процесуальний початок судового доказування в цій важливій категорії справ, яка для України є новою і недостатньо дослідженою теорією цивільного процесуального права, а отже, є гносеологічною основою доказового матеріалу для прийняття судом за результатами розгляду й вирішення справ цієї категорії законного та обґрунтованого рішення.

Список використаних джерел:

1. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2016. 848 с.
2. Гетманцев О.В. Предмет доказування у справах за масовими (груповими) позовами. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 24–25 жовтня 2019 р.) / редкол. : О.В. Щербанюк (голова), А.С. Цибуляк-Кустевич (відпов. секр.) та ін. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2019. 336 с.
3. Грабовська О.О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 471 с.
4. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2015. 392 с.
5. Павлушина А.А. Теория юридического процесса: итоги, проблемы, перспективы развития : монография. Москва : Юрлитинформ, 2009. 472 с.
6. Мурадян Э.М. Истина как проблема судебного права. Москва : Былина, 2002. 287 с.
7. Михеенко М.М., Молдован В.В, Радзієвська Л.К. Порівняльне судове право : посібник. Київ : Либідь, 1993. 328 с.
8. Левченко О.В. Современное доказательственное право зарубежных стран. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2009. № 3. URL: http://vestnik.osu.ru/2009_3/15.pdf.
9. Сахнова Т.В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. Москва : Волтерс Клувер, 2008. 696 с.
10. Ясинок М.М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України (теоретико-правовий аспект) : монографія. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2011. С. 352.
11. Миколаєць В.А. Груповий позов у цивільному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2014. 194 с.
12. Васильєв С.В. Цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2019. 506 с.
13. Ярков В.В. Юридические факты в гражданском процессе. Москва : Инфотропик Медиа, 2012. 608 с.
14. Ренц И.Г. Факты и доказательства в международных спорах: между истиной и справедливостью. Москва : Статут, 2018. 304 с.
15. Юдельсон К.С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе. Москва, 1951. 295 с.
16. Штутин Я.Л. Предмет доказывания в гражданском процессе. Москва, 1951. С. 148, 186 с.
17. Цивільне процесуальне право України : підручник / В.М. Коссак, Р.Я. Лемик, Ю.В. Навроцька, С.В. Сенік; за заг. ред. В.М. Коссака. Харків : Право, 2020. 752 с.
18. Гражданский процесс : учебник / под ред. М. К. Треушниковой. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательский дом «Городец», 2011. С. 266–265.
19. Нахова Е.А. Понятие обстоятельств гражданского дела как основание требований и возражений сторон в процессе доказывания. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2012. № 3 (86). С. 183–187.
20. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/obstavyna>.
21. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия: Некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи. И. : «Статут», 2000. 256 с.
22. Берестова І.Е. Теоретичні засади захисту публічних інтересів у цивільному судочинстві та конституційному провадженні : монографія. Київ : ФОРМ Маслаков, 2018. 496 с.
23. Жилин Г.А. Правосудие по гражданским делам: актуальные вопросы : монография. Москва : Проспект, 2010. 576 с.
24. Штефан А.С. Цивільне судочинство у справах за позовами до засобів масової інформації про захист честі, гідності і ділової інформації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. : 12.00.03. Київ, 2013. 19 с.
25. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. М.М. Ясинка. Київ : Алерта, 2018. 604 с.

Oleksandr Hetmantsev, Maksym Hetmantsev, Inna Osipova. Procedural features of proving in mass (group) lawsuits in civil proceedings

The process of proving in civil, commercial and administrative proceedings plays an important and decisive role in the implementation of judicial tasks defined by procedural codified regulations (Article 2 of the Civil Procedure Code of Ukraine, Article 2 of the Commercial Procedure Code of Ukraine and Article 2 of the Code of Administrative Procedure Ukraine), because it serves as a procedural guide in planning the direction of their evidentiary activities by the parties to the case to achieve their goal of participation in the case, and for the court – to resolve the case on the basis of full, comprehensive and objective clarification of the circumstances (facts) in the case of evidence and complete the case by making a lawful and reasonable decision.

Evidence occupies an important place in procedural areas of law (civil, commercial, administrative) because it is through proof that the functions of the court, the purpose and interests of the parties, the functions of other participants in the trial (witness, expert, legal expert) are realized.

In cases of mass (group) lawsuits and derivative lawsuits, the issue of the amount of evidence submitted to the court by all co-plaintiffs seems relevant. This will overload the court with evidence and, due to the need to

examine it, increase the time for consideration and resolution of the case. The solution of this problem can be carried out by means of introduction of procedure of withdrawal of proofs by the party which has submitted them to court on the offer of court on condition: presence in case of identical proofs confirming the same circumstance (fact); the consent of the party to the case to withdraw (withdraw) evidence from the case file; other participants in the case do not object to such actions; the circumstance (fact) has already been proved and the participants in the case and the court do not have any doubts about its existence (or non-existence).

Evidence is a basic and important part of any trial, which creates the necessary procedural conditions for resolving the case and making a lawful and reasonable court decision.

Key words: evidence, proofs, mass lawsuits, derivative lawsuits, civil proceedings, commercial proceedings, administrative proceedings, court decisions.

